

be v XXXIV/8 v AR. — 102. Pogodba z dne 25. IV. 1675, Rein (XXXIV/9 v AR). — 103. Pismo z dne pred 23. XII. 1684, Rein (A lat. 9 v AR). — 104. Pismo z dne 23. XII. 1684, Rein (A lat. 9 v AR). — 105. Pismo z dne 22. III. 1685 (A lat. 9 v AR). — 106. Potrdilo z dne 12. III. 1687, Rein (A lat. 9 v AR). — 107. Potrdilo z dne 23. VI. 1687, Stična (A lat. 9 v AR). — 108. Pismo stiškega opata Antona reinskemu opatu Alanu z dne 15. IV. 1692, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 109. Pismo z dne 22. IV. 1692, Gradec (A lat. 9 v AR). — 110. Pismo z dne 6. V. 1692, Stična (A lat. 9 v AR). Prim. pismo stiškega opata reinskemu predstojniku z dne

13. V. 1692, Stična (A lat. 9 v AR). — 111. Pismo reinskoga opata grofu Herbartu Turjaškemu z dne 21. VII. 1692 (A lat. 9 v AR). Pismo grofa Turjaškega reinskemu opatu z dne 29. VII. 1692, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 112. Pismo z dne 1. X. 1692, Rein (A lat. 9 v AR). — 113. Pismo z dne 14. X. 1692, Rein (A lat. 9 v AR). Pismo z dne 14. X. 1692, Stična (ibidem). — 114. Pismo z dne 31. X. 1692, Čušperk (A lat. 9 v AR). — 115. Pismo z dne 20. I. 1693, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 116. Pismo z dne 1. III. 1693, Stična (A lat. 9 v AR). — 117. Dokument z dne 7. III. 1693 (A lat. 9 v AR).

TABORI V SISTEMU PROTITURŠKE OBRAMBE

BOŽIDAR SLAPŠAK

Namen tega sestavka* je omejen: izpostaviti želi potrebo po preučevanju protiturških taborov na regionalni ravni, kot prvin prostorskih sistemov (poselitvenega na eni in obrambnega na drugi strani), pa tudi diahrono, v sosledju obrambnih sistemov v našem prostoru. Gre za splošne razmisleke o vidikih nekega pojava, katerega pomen je bil iz različnih zornih kotov že podčrtan (tabori kot posebna slovenska ljudska arhitektura;¹ tabori kot žarišča okrepljene stanovske samozavezi v zvezi s kmečkimi upori²), katerega polno razumevanje pa po našem mnenju zahteva dodatnih osvetlitev, pri čemer arheologija bržkone lahko ponudi nekatere izkušnje pri preučevanju sorodnih pojavov.³

Da so tabori del nekega sistema protiturške obrambe, ni sporno. Razlike se lahko pojavijo pri vrednotenju relativne samostojnosti taborov kot (obrambnega) podsistema. Ocena, ki jo podaja najboljši poznavalec slovenskih protiturških taborov v delu, ki ostaja temeljno za našo tovrstno arhitekturno dediščino, je, da »so dokaz samosvojega kmečkega koncepta obrambe pred Turki, ki se je oblikovno sicer zgledoval drugod, vendar pa je moral najti povsem svoje poti, če je hotel ta ljudski sistem obrambe sploh zgraditi.«⁴ Tu seveda na nameravamo polemizirati z njegovimi izsledki, ki so rezultat temeljitega razmisleka in jih bodo v končni analizi bržkone potrdile tudi bodoče raziskave. Izpostaviti pa želimo, da je Fistrova študija osredotočena na arhitekturne aspekte protiturških taborov in se z analizo na regionalni ravni (če ne upoštevamo nekaterih splošnih opažanj) ne ukvarja, ter da v luči izsledkov arhitekturne analize kot manj bistvene pušča v ozadju tiste vidike, ki na normativni ali tudi na organizacijski ravni povezujejo tabore z državnimi (deželnimi) ali pa z drugimi stanovskimi strukturami.⁵

Zato se nam zdi na tem mestu koristno razmisliti o postopkih, ki bi omogočili prav analizo prostorskega

oz. systemskega konteksta taborov, da bi se tako morala dokopali do dodatnih osvetlitev in spoznanj, ki bi omogočila celovitejše vrednotenje tega pojava.

Izhajamo iz ugotovitev, ki jih povzemamo po izboru razprav o obdobju turških vpadov v domači literaturi.⁶

1. Obrambni ukrepi, ki so bili predmet diplomatskih dogovorov ob prvih turških vpadih v naše kraje,⁷ vsebujejo dve za nadaljnje izpeljave v zvezi z našo temo ključni točki: prva se nanaša na obveščanje oz. na signalni sistem, ki je v razviti obliki potem izpričan v začetku 16. stoletja,⁸ druga pa na shranjevanje imetja in živil v utrjenih krajih in taborih, kot jih poznamo od 2. polovice 15. stoletja; so tisti novi člen v mreži utrd v tem prostoru, ki je za dobršen del podeželja opravljal to funkcijo (taborske kašče oz. skladišča).

2. Prostor, v katerem je bila neka enotna protiturška obrambna strategija dejansko uveljavljena, so bile (po združitvi pod Habsburžani) notranjeavstrijske dežele.⁹ Notranjeavstrijske dežele so obenem prostorski okvir taborov kot posebnega člena protiturškega utrdbenega sistema.¹⁰

3. Kmečki stan je bil v tem času v celoti pritegnjen v vojaško organizacijo.¹¹ Kot obveznik splošnega oz. deželnega vpoklica je kmet dobil svoje mesto v mobilni vojski, sodeloval je v deželni obrambi in signalni službi, na njem je slonela lokalna bramba v podeželskih utrdbah (taborih), deloma pa tudi v drugih utrdbah (mesta, gradovi, samostani), kjer je ob turških napadih dobil zatočišče.¹²

4. Relativna samostojnost kmečke vojaške sile bržkone izhaja bolj iz neuspešnosti drugih členov obrambe in neučinkovitosti protiturške obrambe v celoti kot pa iz predvidene strukturne samostojnosti kmečke vojske. Takšno stanje pa je — obenem s splo-

šnimi družbenimi pogoji — oblikovalo prostor za razvoj lastnega obrambnega pa tudi političnega programa kmečkega stanu, kot ga je uveljavljal, oprt na obstoječo ureditev¹³ v kmečkih uporih v 2. polovici 15. in v 16. stoletju.¹⁴

5. Utrjevalna dejavnost je bila v tem času znatna.¹⁵ Dodatno so se utrjevali gradovi, samostani in mesta, dodeljevane so bile nove mestne pravice (s tem so dobili obzidja Kočevje, Krško, Višnja gora in Lož), urejane stražne oz. signalne točke, grajeni podeželski tabori. Znano je, kakšne so bile obveznosti, ki jih je nalagala država pri gradnji mestnih utrd¹⁶, pa tudi podložniške obveznosti pri gradnji fevdalnih utrd¹⁷ so več ali manj znane. Manj jasno je, kakšne so bile kompetence pri gradnji podeželskih utrd¹⁸. Domnevamo lahko, da je bila vloga državne (deželne) oblasti predvsem normativna, v posameznih primerih (praviloma?) tudi nadzorna,¹⁹ vlogo zemljiške oz. cerkvene gospodke pa nakazujejo posamezni gradbeni napisi in drugi dokumenti s podatki o pokroviteljih gradnje in donatorjih.²⁰ Koliko prostora so imeli pri tem kmetje za samostojne pobude in odločitve o gradnji utrd²¹, ostaja odprto vprašanje. Glede konkretnih arhitekturnih rešitev pa Fister domneva kar največjo samoiniciativnost in tabore (razen v očitnih primerih posebej zahtevnih gradbenih zasnov) vrednoti kot ljudsko, kolektivno arhitekturo.²¹

6. Katastrofalna neučinkovitost sistema protiturške obrambe ob vpadih po padcu Bosne 1463, okornost obvezniškega sistema²² (vojska je potrebovala 14 dni, da se je zbrala), kmečki upori, ki jim je takšna vojaška organizacija dajala udarno moč, pa seveda razvoj evropske vojaške tehnike in taktike,²³ vse to je narekovalo spremembo celotne strategije obrambe: pomembna je večja naslonitev na najemniško vojsko, ideja o stalni močni vojski na meji, sposobni agresivnega nastopanja in vpadov na turško ozemlje²⁴ pa že nakazuje koncept vojne krajine. V tej zvezi (in še posebej s kmečkimi vojnami kot ozadjem) velja razumeti tudi prizadevanja deželnih stanov za ukrepe proti podeželskim taborom.²⁵

Tabori se torej v prostorskem kontekstu kažejo kot člen utrdbenega sistema notranjeavstrijskih dežel, vendar ne kot njegov zaokrožen podsistem, saj se njihove funkcije prepletajo z ostalimi členi:

a) V *strateškem* smislu gre za prilagoditev obstoječega utrdbenega sistema novim okoliščinam, ki so nastale s širjenjem turške države na Balkanu, posebej zaradi njene značilne taktike, da z nenehnimi plenilnimi vpadi in pustošenjem obmejnih območij pripravljala teren za nadaljnja osvajanja. Takšna taktika sovražnika je zahtevala zgostitev in decentralizacijo obrambnega sistema in tako je bil vključen tudi najbolj nezaščiteni in lahki konjenici akindžijev najbolj izpostavljeni segment prebivalstva na podeželju. Gradnja podeželskih utrd²⁶ je pomembna prvina te nove obrambne politike, tabori naj bi vezali nase dobršen del plenilne vojske in zavirali njeno udarno moč.

b) Deloma prevzemajo tabori tudi *signalno* funkcijo v sistemu obveščanja o turški nevarnosti (kresovi, streljanje z možnarji, zvonjenje); pri tem velja upoštevati, da se na državno (deželno) mrežo signalnih točk vežejo še lokalne, ki omogočajo prenos sporočil v poselitvene župe, ki jih državna mreža ne pokriva.

c) Tabori omogočajo učinkovitejšo *obrambo prebivalstva*; zgoščena mreža utrd²⁷ za večino podeželskega prebivalstva pomeni večjo možnost za pravočasen umik za obzidje, kar je glede na mobilnost turške lahke konjenice še posebej pomembno. Obenem tabori dajejo zanesljivejšo zaščito kot neutrjeni zbegi in omogočajo polno angažiranje za obrambo sposobnega prebivalstva pri upiranju turški vojski. Okoličinom so lahko dajala zavetje seveda še vedno tudi mesta, gradovi in samostani.

č) Pomembna funkcija je *zaščita imetja*: v taborih so praviloma urejene žitne kašče in skladišča za druga pomembna živila, v večini primerov ščitijo tudi cerkveno imetje, mnogi pa so urejeni tako, da lahko sprejmejo večje količine živine.

d) Posebej je bilo poudarjeno, da tabori niso mogli služiti kot *operativne baze* za deželno vojsko.²⁸ Bržkone pa so večkrat služili kot operativna oporišča za vojsko kmečke zveze.

Podoba, ki smo jo (upamo, da korektno) izvedli iz nam dostopnih objav zgodovinskih in arhitekturnih raziskav o taborih, bi bilo mogoče sedaj dodatno preveriti z analizo prostorskih razmerij na regionalni ravni. Seveda bomo tu lahko zgolj nakazali nekatere možne poti, ki bi jih bilo pri takšnem podjetju možno ubrati.

Ključni pogoj za vsakršno prostorsko analizo je relativna popolnost podatkovne baze. Sicer impresiven seznam v Fistrovem pionirskem delu je mogoče še dopolniti s toponomastičnim gradivom (z ožjega področja Lokve npr. Stari tabor, pa Straža pri Gabrčah, morda tudi Ožeg), predvsem pa s podatki arheološke topografije (osnova je ANSI, terensko delo v okviru naloge Arheološka topografija Slovenije pa vodi Arheološki inštitut SAZU), za področje Gorenjega Krasa bi takšni podatki bili npr. Briški tabor pri Filipičjem brdu, pa Tabor pri Škofljah; res pa je, da arheološke ostaline mlajših zgodovinskih obdobj pri arheološki topografiji zaradi konvencionalne kronološke meje — l. 1000 — niso vedno upoštevane). Pritegniti je treba tudi arheološke podatke o morebitnih starejših utrdbenih ostalinah na navedenih lokacijah (»večji urejen prostor za živino« ob straži na Grmači pri Kostanjevici na Krasu²⁷ je npr. okop prazgodovinskega gradišča).²⁸ Na drugi strani velja nekatere lokacije, kjer se Fister naslanja predvsem na toponim, preveriti tudi z arhivskim gradivom (povirski Tabor je bil npr. v lasti Švarceneških, leži pa spet na prazgodovinskem gradišču).

S tako preverjeno in dopolnjeno podatkovno bazo lahko, izhajajoč iz Fistrove klasifikacije, opazujemo tiste korelacije med tabori in drugimi prvini prostorskega sistema, za katere domnevamo, da bi lahko

bile pomenljive za vprašanja, ki si jih o taborih postavljamo.

Če drži domneva, da so tabori predvsem (nova) prvina agrarnega poselitvenega sistema (samozaščita kmečkega prebivalstva) bo primerjava razprostranjenosti naselij in taborov morala pokazati neko značilno smiselno zvezo: opazovali bomo gostoto taborov v razmerju do gostote poselitve, teritorij, ki ga pokriva posamezen tabor, njihovo medsebojno oddaljenost in čas, potreben za pot od naselij do tabora, itn.). Če potem izpostavimo domnevo, da so tabori le ena, najzahtevnejša oblika samozaščite in da isto funkcijo opravljajo tudi zbegi, kraške jame itn., bomo skušali opredeliti poselitvene pasove, ki obkrožujejo ugodna naravna zatočišča in opazovati, ali obstaja kaka pomenljiva korelacija med naravnimi danostmi okolja in razprostranjenostjo taborov. Morda bomo tako lahko zapolnili marsikatero praznino na naših zemljevidih. Seveda moramo tudi upoštevati, da imamo opravka z zelo postopnim prehodom od provizornih k višjim oblikam obrambe in da proces ni bil nujno zaključen oz. da je zaradi zgodovinskih okoliščin in antagonizmov bil zavrt. Če pa naj drži, da so drugi členi utrdbenega sistema (mesta, samostani, gradovi) deloma pokrivali funkcije taborov, bomo pričakovali določeno stopnjo komplementarnosti pri lokacijah enih in drugih (nasprotni primeri, ki jih navaja Fister, se pri tem lahko pokažejo kot izjeme; nas zanima splošen vzorec).

Vse to so seveda zgolj neka začetna vprašanja, izpeljati je mogoče celo vrsto med seboj povezanih analiz, ki bodo tipale za pravilnostmi v prostorski organizaciji pojavov, na ta ali oni način povezanih s tabori, in tako graditi nova znanja o tem pojavu, vse v upanju, da onkraj konkretnosti sporočenega zgodovinskega dogajanja, arhitekturnih rešitev in usode posameznih objektov razkrijemo splošne vzorce prostorske urejenosti, katerih razumevanje lahko prispeva k celovitejši razlagi zgodovinskih razmerij in procesov. Takšno razumevanje naj bi omogočilo tudi razmislek o položaju (utrdbenega) sistema, ki mu pripadajo tabori, v sosedstvu obrambnih sistemov od prazgodovine do danes in o morebitnih stalnicah prostorske logike obrambne strategije v tem prostoru.

OPOMBE

*Članek temelji na našem prispevku na posvetovanju ob 400-letnici lokavskega tabora (Lokev 1986) — 1. P. Fister, *Arhitektura slovenskih protiturskih taborov*, Ljubljana 1975 (v nadaljevanju Fister 1975), str. 9. — 2. B. Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962 (v nadaljevanju Grafenauer 1962) — 3. Pri nas predvsem v zvezi s sistemom poznoantičnih utrdb, *Clastra Alpium Iuliarum* Katalogi in monografije 5, Ljubljana 1971, in s kaštelirsko poselitvijo B. Slapšak, *Možnosti študija poselitve v arheologiji*, diss Ljubljana 1983; glede metodologije gl. npr. D.L. Clarke ed, *Spatial archeology*, London 1977. Tu torej ne bo govor o izsledkih dosedanjih arheoloških raziskavah protiturskih taborov v Sloveniji (za Primorsko npr. izkopavanja

N. Osmuk v Studenem itn.). Velja poudariti, da je pri nas k preučevanju materialnih virov za mlajša zgodovinska obdobja (po l. 1000) arheologija interpretacijsko pritegnjena še vedno zgolj kot pojasnjevalka vertikalnih razmerij (sosledja gradbenih faz oz. faz uporabe pri stavbnih ostalinah: za to ima pač edina med historičnimi vedami izdelano primerno stratigrafsko pa tipološko za vrednotenje gradiva v plasteh — metodo), sicer nastopa zgolj kot pomožna tehnična disciplina, z izkopavanjem razkriva horizontalna razmerja na mikro ravni, njih razlaga pa je prepuščena vedam, ki obkrožujejo dominantni (pisni, umetniški) vir za ta obdobja. Takšno stanje je značilno za »fazo nekonceptualizirane prakse«: arheologija mlajših zgodovinskih obdobj v Sloveniji še nima institucionalnega zaledja. Za naše razmere izjemen je poskus v okviru projekta Gutenwerth. — 4. Fister 1975, str. 8. — 5. Prim. pripombe B. Grafenauerja, ki jih avtor navaja v opombah 5 in 44, pa pripombo glede vrednotenja zapor na južni deželni meji Koroške v op. 99. — 6. F. Levec, *Die Einfälle der Turken in Krain und Istrien*, Jahresbericht d.k.k. Staatsoberschule in Laibach f.d. Schuljahr 1890/91 Ljubljana 1891, str. 1—58 (v nadaljevanju Levec 1891); S. Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 15. stoletja*, GMDS 24, Ljubljana 1943, str. 1—61 (v nadaljevanju Jug 1943); S. Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 15. stoletja do bitke pri Sisku*, ZČ 9, Ljubljana 1955, str. 26—62 (v nadaljevanju Jug 1955); B. Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, Slovenski kmet ob koncu 15. in začetku 16. stoletja, Ljubljana 1944 (v nadaljevanju Grafenauer 1944); Grafenauer 1962; B. Grafenauer, *Razvoj programa slovenskih kmečkih uporov od 1473 do 1573*, Kmečki panti na Slovenskem, Situla 13, Ljubljana 1973, str. 5—34 (v nadaljevanju Grafenauer 1973); F. Tancik, *Vojna stroka v obdobju od leta 1500 do 1650*, Kmečki panti na Slovenskem, Situla 13, Ljubljana 1973, str. 69—92 (v nadaljevanju Tancik 1973). — 7. Gre za posvet o skupni obrambi med oglejskim patriarhom, furlanskim parlamentom, Habsburžani in Celjani; Fister 1975, str. 16. — 8. 1522; Fister 1975, str. 52. — 9. Tancik 1973, str. 69. — 10. Če Fister (1975, str. 9) ugotavlja »slovenskost« taborov kot ljudske arhitekture, to pač drži v tisti meri, kolikor je v teh deželah kmečki stan kot nosilec tistega dela obrambnih funkcij, ki se vežejo na tabore, bil (pretežno) slovenski; za razprostranjenost taborov tudi zunaj slovenskega etničnega ozemlja, ki ga je zajel v svojem delu, gl. Fister 1975, str. 9. — 11. Grafenauer 1962, 56 str. in sl. (črna vojska). — 12. Tancik 1973, str. 80. — 13. Grafenauer 1962, str. 73. — 14. Grafenauer 1973, str. 5—34. — 15. Prim. program Fridriha III, ki je hotel zgraditi utrjeni pas, ki naj bi branil njegove dežele pred turškimi napadi, Grafenauer 1962, str. 55. — 16. Npr. pri gradnji Gradca ali Ljubljane, kjer so gradbeno tlako opravljali podložniki v oddaljenosti do 3,5 oz. 4 milje od mesta, Grafenauer 1962, str. 55. — 17. O pravnih vidikih gradnje taborov gl. pripombe B. Grafenauerja pri Fister 1975, op. 5 in 44. — 18. O gradbenem nadzoru deželnega kneza, Fister 1975, str. 41. — 19. Fister 1975, str. 40 in sl. — 20. Predvsem se moramo zavediti, da so bile oblike zaščite pred Turki na podeželju raznolike, deloma tudi že tradicionalne — od skrilališč, jam, zbegov in naravno zavarovanih krajev preko provizornih obzidij in palisad do zahtevnih utrdb, in da meje niso vedno samoumevne. Nekatere utrdb so morda tudi starejše (taborska naselja na Primorskem?). V zvezi s kompetencami pri gradnji gotovo ni bil nepomemben status zemljišča (komunsko, lastniško, cerkveno, pridvorno...). Če je možnost samoiniciativne gradnje obstajala, se je z okoliščinami lahko tudi spreminjala (kmečka zveza?; brez dvoma pa je bila različna tudi možnost dejanskega nadzora nad kmečkimi

iniciativami). — 21. Fister 1975, str. 43. 22. Jug 1943, str. 50. — 23. Tancik 1973. — 24. Instrukcija nadvojvode Ferdinanda za deželni zbor v Kamniku 4. 11. 1524, Jug 1943, str. 43. — 25. Npr. sklep kranjskih deželnih stanov 2. 1. 1915, da bodo prosili cesarja, naj po svojih komisijah pregleda tabore, ki so jih kmetje zgradili za zavetje pred Turki,

ter da podreti tiste, ki niso dovolj utrjeni za obrambo proti sovražniku, Fister 1975, str. 18 in sl; Fister tudi navaja, da je nekaj taborov zagotovo bilo uničenih že v tem času, morada kot posledica teh akcij. — 26. Tancik 1973, str. 90. — 27. Fister 1975, str. 81. — 28. Da gre za starejšo utrdbo, dopušča sicer že sam Fister 1975, str. 158.

ODMEVNOST JEZIKOVNEGA VPRAŠANJA V LISTU SLOVENSKI PRAVNIK V LETIH 1871—1918*

TONE ZORN

I

Namen prispevka je iz gradiva in stališč, objavljenih v strokovnem glasilu slovenskih pravnikov v letih 1871—1918, izluščiti najvažnejšo jezikovno problematiko, poleg tega pa v uvodnem delu pokazati nekaj opozoril, zajetih v znanem delu Alfreda Fischla, *Das österreichische Sprachenrecht*, druga dopolnjena izdaja, Brno 1910.

Tako nas pritegne Fischlovo opozorilo, da v petdesetih letih preteklega stoletja slovenščina ni mogla prodreti v zunanje poslovanje sodišč na Spodnjem Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Določena izjema je bila le Štajerska, kjer so na zahtevo (prizadetih) strank sledili prevodi uradnih odločb v vindišarskem (slovenskem) jeziku.¹ Iz kasnejših let nedvomno zbujajo pozornost odločitve sodnih oblasti iz leta 1881 o nemščini kot edinem sodnem jeziku na Kranjskem. Pač pa imamo naslednje leto vladno odločitev o uređitvi jezikovnega vprašanja v Šleziji, na Koroškem in Štajerskem, ki je različno uredila uporabo jezika v uradnem poslovanju določenih okrajev ter na »*jezikovno mešanih tleh*« ohranila nemščini njen dotedanji položaj.

Posebej naj omenimo Fischlov prikaz uveljavitve slovenščine pred sodiščem v slovenskih deželah. Za Štajersko pravi, da je v tej deželi nemščina prevladujoč deželni jezik. Tudi je običajen jezik pri vseh deželnoknežjih in avtonomnih oblasteh na vsem upravnem področju dežele. Dalje opozarja, da je bila nemščina izključni jezik deželne zakonodaje. Slovenščine po njegovi razlagi tudi ni mogoče imeti za deželni jezik; na vsak način pa je v deželi običajna (*landesüblich*) na območju celjskega sodnega okraja. Tudi na Koroškem je nemščina prevladujoč deželni jezik, medtem

ko je položaj slovenščine enak kot na Štajerskem (isto velja tudi za predpise). Tako je na koroškem »*ozkem jezikovnem območju*« slovenščina dopuščena pred sodiščem le, če so tega jezika zmožne vse v pravdi udeležene osebe. Zapisniki spornih obravnav se vodijo na Koroškem le v nemškem jeziku. O deželnih uradih pa beremo, da se ti načelno poslužujejo nemščine in je morala v obrambo slovenskih občin celo nastopiti sodna oblast.

O Kranjski beremo, da tamkaj veljata v ustavnem smislu slovenščina in nemščina za deželna jezika. Fischel nadaljuje, da tudi za Kranjsko veljajo iste pravne norme kot za Koroško in Štajersko; izjema je bil le odlok (*Erläss*) pravosodnega ministrstva z dne 5. septembra 1867, ki je bil v nasprotju z ostalima slovenskima deželama obvezen. Kar se tiče deželnih zakonov, ti izhajajo v obeh deželnih jezikih, pri čemer sta oba teksta, slovenski in nemški, avtentična, nasprotno pa je notranji jezik deželnoknežjih oblasti in uradov brez izjeme nemščina.

V Primorju obstajajo štirje jeziki: nemščina, italijanščina, slovenščina ter hrvaščina (v Istri), vendar je običajnost vsakega teh jezikov po posameznih okrajih različna. Glede jezikovne rabe pred sodišči pa velja naslednja ureditev: na območju tržaškega, goriškega in rovinjskega sodišča ter pri sodiščih v Sežani, Novem gradu in Kanalu sta nemščina in italijanščina deželna jezika. Kot taka se brez omejitev uporabljata tudi v zunanjem prometu. Pri sodiščih v Tolminu, Bovcu, Ajdovščini, Cerknem in Komnu pa se uporablja nemščina. Notranja jezika sodišč v Trstu in Gorici sta nemščina in italijanščina. Po potrebi je na območju tržaškega in goriškega sodnega območja pritegnjena v prometu s strankami tudi slovenščina.² V drugem delu svoje knjige Fischel ponatiskuje vrsto dokumentov, ki se nanašajo na normativno urejanje jezikovnega vprašanja na območju habsburške monarhije vse od 16. stoletja dalje.

* Še neobjavljena razprava iz zapuščine leta 1981 umrlega dr. Toneta Zorna.